

OSMANLI AHLAK VE TERBİYE KİTAPLARINDA EBEVEYNLERE HÜRMETİ TEŞVİK ETMEYE YÖNELİK HİKÂYELER

**Stories to Encourage Respect for Parents
in the Ottoman Morals and Manners Books**

Yrd. Doç. Dr. Yahya ARAZ*

ÖZ

Bu makale, Osmanlı ahlak ve terbiye kitaplarında ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkileri anlatan hikâyelerden yola çıkarak, bu ilişkinin hangi değerler ve algılar üzerinden kurulduğunu anlamaya çalışmaktadır. Bu hikâyeler ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkileri farklı boyutlarıyla ele almış, çocukları ebeveynlerine hürmet etmeleri hususunda teşvik etmiş ve uyarmıştır. İslam-Osmanlı hukuku ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkileri karşılıklı haklar ve sorumluluklar temelinde düzenlemiştir. Hikâyeler bunun üzerinde durmakla birlikte sevgi, saygı ve şefkat gibi hususları da bu ilişkinin bir parçasına dönüştürmüştür. Hikâyeler, anne karında başlayan “mucizevi” bağın bir sonucu olarak genellikle annelerle erkek çocukları arasındaki ilişkiyi ön plana çıkarmıştır. Bundan dolayı, saygın bir konuma sahip olmakla birlikte, babalar hikâyelerin çok azında ele alınmıştır. Kız çocukları ise bir süre sonra yuvadan ayrılacak “misafir” olarak görüldüklerinden dolayı arka planda bırakılmıştır. Hikâyelere göre çocuklar, ihtiyaç duyduklarında ebeveynlerine hizmet etmeli, gönüllerini hoş tutmalı ve bütün ihtiyaçlarını karşılayıp sözlerinden çıkmamalıydı. Çocuklar bu şekilde hareket ederek ebeveynlerinin küçükken kendilerine yaptıkları hizmetin karşılığını kısmen de olsa ödemiş oluyordular. Aktarılan hikâyelerin önemli bir kısmı dinsel bir kaynağa dayanmasına karşın zamanla çeşitli yöresel anlatılarla buluşarak geleneğin önemli bir parçasına dönüşmüş ve yüzyıllar boyunca nesilden nesile aktararak yeniden üretilmiştir. Hikâyelerin gündelik yaşamda ne kadar karşılık bulduğu sorusu ayrıca araştırılmayı beklemektedir. Ancak bu hikâyelerin kişiler arası ilişkilerin algılar boyutunu yönlendirdikleri de açıktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı ailesi, ebeveynler, anne, çocuklar, hikâyeler.

ABSTRACT

This essay is to comprehend the relationship between the parents and their children, and on which values and perceptions the relationship is built via analyzing certain stories taken from books on morals and manners. Besides encouraging and warning children about acting respectfully towards their parents, these stories employ the relationship between the parents and their children at different levels. Islamic-Ottoman law regulates parents-children relationship on mutual rights and responsibilities. The stories not only put emphasis on this aspect of the relation but also present love, respect and compassion as parts of this relationship. As a result of the “miraculous” connection beginning from the womb, the stories bring mostly the relationship between sons and their mothers forward. That is why fathers -despite having a respectful place- do not appear often in the stories. On the other hand, daughters are kept in the background because they are regarded as “guests” who will leave the home sooner or later. According to the stories, the children ought to serve their parents when needed, please them, satisfy their needs and never act against their words. Acting this way, the children would partly pay their parents back for their care when they were little. A considerable part of the stories, despite being based on religious sources, have eventually met with various local stories and become an important part of the tradition, and hence have been reproduced by being transmitted from generation to generation for centuries. The question of how much the response was between the stories and the daily life needs to be researched into. Yet, it is crystal clear that these stories lead the dimension of perception of the relationships between individuals.

Key Words

Ottoman family, parents, mother, children, stories.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, yahya.araz@deu.edu.tr.

Giriş

Osmanlı toplumunda kadınlar, evlilik yaşamı ve miras ilişkileri gibi konularda yapılan çalışmalar, aile yaşamının anlaşılmasına büyük katkılar sağladı. Bu çalışmalar sayesinde ailenin büyüklüğü, evlilik ilişkileri, boşanma, kadınların aile içindeki yeri gibi hususlar önemli oranda öngörülebilir hale geldi. Özellikle şer'iyeye sicilleri ve fetva mecmuaları gibi kaynaklar üzerine inşa edilen bu çalışmalar, aile içindeki ilişkileri "hukukun dili" etrafında işlemeye ve aktarmaya çalıştı.¹ Ancak aile içindeki ilişkileri yalnızca hukuk bağlamı ve onun gündelik yaşama yansımaları üzerinden okumaya çalışmak aileyi anlamak için tek başına yeterli değildir. Bunun için aile içindeki ilişkileri etkileyen ve yönlendiren çeşitli yerel adetlere, geleneklere ve yüzyıllar boyunca nesilden nesle aktararak geliştirilen anlatılara da başvurulmalıdır.

Osmanlı toplumu aile ilişkileri üzerine zengin sözlü ve yazılı bir kültür üretmiştir. Şinasî'nin 19. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı atasözleri derlemesinin aile ve aile içindeki ilişkiler üzerine barındırdıklarına bakmak bunu anlamaya yetecektir (Şinasî vd., 1302). Buradaki sözlerin bir kısmı "Cennet anaların ayakları altındadır." hadisinde olduğu gibi dini bir kaynağa dayanıp zamanla geleneğin önemli bir parçasına dönüşmüş, hatta Vehbî gibi usta kalemlerin elinde şiirsel bir dille yeniden üretilmiştir (Vehbî 1252: 26). Ancak bu sözlerin büyük bir bölümü gündelik yaşamın tecrübelerine dayanıyordu. Şinasî'nin derlemesinde yer alan aile ile ilgili atasözleri toplumsal bir değer olarak günümüzde de varlıklarını devam ettirmektedir (Kurt 1992, 2: 626-649).

Sözlü kültürün önemli bir parçası olan atasözlerinin yanında, anlatılan ve yazılan çeşitli hikâyelerde de aile ilişkileri ele alınmıştır. Atasözlerinde olduğu gibi hikâyelerin de bir kısmı dini bir kaynağa dayanırken diğer bir kısmı mitolojik ya da efsanevi köklere uzanmaktadır. Mesela bu anlatılara göre anne babanın rızasını almamak, onların değerini bilmemek taşlaşmaya sebep olabilirdi. Ebeveyninin iznini almadan sevgilisine kaçan bir kızın, herkese ibret olsun diye sevgiliyle birlikte taşlaştığının hikâyesi Anadolu'nun değişik yerlerinde hâlen anlatılmaktadır (Seyidoğlu 1992, 2: 199).²

Bu makale, Osmanlı ahlak ve terbiye kitaplarına dayanarak ebeveynlere sevgi ve saygı duymayı tembih edip öğütleyen hikâyeler³ üzerinde durmaktadır. Osmanlı öncesine de dayanan ahlak ve terbiye kitaplarının temel amacı ele aldıkları konulara ilişkin öğütler vermektir (Levend 1963: 89-115, Öz 2006, 2: 357-365). Osmanlılar yazdıkları ahlak ve terbiye kitaplarında genellikle kendilerinden önce Türk ve İslam dünyasında üretilen eserleri takip etmişlerdir (Levend 1963: 89-115). Ancak bu geleneğin dışına çıkanlar da vardı. Güvâhî, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'ne katılmış ve Anadolu'dan geçerken duyduğu atasözü, hikâye ve masalları *Pendnâme* adlı eserinde bir araya getirmiştir (Güvâhî 1983: 7-16). Ahlak ve terbiye kitapları, yazılı ürünler olmalarına karşın burada yazılanlar cami, pazar gibi bir araya gelinen ibadet ve sosyalleşme mekânlarında toplumun farklı kesimleriyle buluşmaktaydı. Ayrıca bu eserlerin yazarları arasında toplumun geniş kesimleriyle temas içinde olmayı gerektirecek meslekleri icra edenler de vardı. Kendisinden sonra yazılacak

terbiye kitapları üzerinde etkisi olan ve 15. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan *Tarîku'l-Edeb*'in yazarı Amasyalı Ali bin Hüseyin, eserde yer alan bazı ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, mektep muallimliği yapıyordu (Şeker 2002: 16).

Ahlak ve terbiye kitaplarında aktarılan hikâyelerin büyük bir bölümü dinsel geleneğin bir parçası olarak belirmektedir. Hikâyelerin kahramanları çoğu zaman birbirine karışmakta, zaman zaman İslam öncesi dönemlere uzanmakta, zaman ve mekân mefhumları kaybolmaktadır. Hikâyeleri aktaranlar genellikle kaynaklarını da belirtiyorlardı. Ancak burada yapılmaya çalışılan hikâyelerin kaynaklarına inmekten, onların tarihselliğini, doğruluğunu ya da yanlışlığını tartışmaktan ziyade, ahlak ve terbiye kitaplarından yola çıkarak, Osmanlı toplumunda ebeveynlerin ne tür anlatılar etrafında yüceleştirildiğini ya da onlara yönelik uygunsuz hareketlerin nasıl cezalandırıldığını ve kınandığını anlamaya çalışmaktır. Bunu yapmak toplumun ebeveyn çocuk ilişkisi bağlamında neyi doğru neyi yanlış gördüğü hakkında önemli veriler sağlayacaktır.

Osmanlı dünyasında, fetva mecmurları gibi hukuk metinleri ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkileri karşılıklı haklar ve sorumluluklar bağlamında ele almıştır. Oysa ahlak ve terbiye kitapları sevgi, şefkat, dünya ve ahiret saadeti gibi hususları da bu ilişkinin bir parçasına dönüştürerek bu konuda topluma yön veren algı ve değerlere nüfuz etmeye imkân tanımaktadır. Aşağıda birkaç başlık altında üzerinde durulan hikâyeler,

İmparatorluk tarihi boyunca ahlak ve adap kitaplarında yaygın bir şekilde anlatılmış ve aktarılmıştır.

1. Annesi ile Eşi Arasında Kalan Oğul Hikâyeleri

Gelin kaynana kavgasının arada bıraktığı çocuklar ne yapmalıydı? Kavganın bir tarafında kutsal kabul edilip sözünden hiç çıkılmaması tavsiye edilen anneler, diğer tarafında ise kişilerin eşleri bulunmaktaydı. Ahlak ve terbiye kitapları zor durumda kalan böyle çocuklara bir kısmının gündelik yaşamda karşılığı olmayan önerilerde bulunmuştur.

Gelin kaynana kavgası üzerine aktarılan hikâyelerin hiçbirisinde çocukların annelerinin hatırı için eşlerini kırabilecekleri ya da onlara kötü davranabilecekleri yazılmamıştır. Ancak eşlerine uyup annelerini kıranları ağır cezaların beklediği de özellikle belirtilmiştir. Ölüm döşeginde dili tutulmak en belirgin ceza olarak ön plana çıkarılmıştır. Bu hususta en çok aktarılan hikâye, Hz. Muhammed'in de içinde olduğu Alkame'nin hikâyesidir. Hikâye çok dürüst, yardımsever, dindar ve kimseye kötülüğü dokunmayan Alkame üzerinden aktarılarak kişinin sahip olduğu tüm iyi yönlerinin eşinin hatırı için annesini incitmekten daha önemli olamayacağı anlatılmak istenmiştir. Hikâyeye göre ölüm döşeginde Alkame'nin dili tutulur, bütün uğraşlara rağmen şehadet getiremez. Olay Hz. Muhammed'e aktarılnca "atadan anadan" kimsesinin olup olmadığını sorar. Yaşlı annesi getirilip konuşturulunca Alkame'nin eşi ile annesi arasındaki çekişmede annesini incittiği ortaya çıkar. Hikâyenin sonunda Hz. Muhammed'in telkinleriyle annesi Alkame'yi affedecek böylece onu ateşler içinde yanmaktan kurtaracak-

tır (Abdüllatif b. Durmuş4: 74b-75a, Sufizâde 1307: 96-97).

Bu hikâye ve aktarılabacak diğerk hikâyelerdeki en belirgin ortak yanlardan birisi, çocuklar ve ebeveynleri arasındaki sorun ne olursa olsun bunun bir nefrete ve kine dönüştürülememiş olmasıdır. Özellikle annelerin çocuklarına duydukları sevgi ve şefkatkin ve nefretin oluşmasının önündeki en büyük engeldir. Anneler, çocuklarının kendilerinden kaynaklanan sebeplerden dolayı sıkıntıya düştüklerini gördükleri anda bütün kırgınlıklarını unutup, çocuklarının yanında yer alıyor, onları affediyorlardı. Ancak bunun aşağıda üzerinde durulacak istisnaları da vardı.

İlginç bir şekilde, İslam'ın evlenmeyi teşvik eden açık hükümlerine karşın⁵ anne ile eş arasında kalıp kırgınlığa sebep olmak istemeyenlere anne babaları hayatta iken evlenmemeleri de bir yol olarak önerilmiştir.⁶ 19. yüzyıla ait bir adap mecmuasında, Hasan el-Basrî'den alıntılanarak, insanların akıl cihetinden en hayırlısının ebeveyni hayatta iken onları kırma korkusu altında evlenmeyen kişi olduğu belirtilmiştir (Sufizâde 1307: 96-97).⁷ Ebeveynler her türlü kişisel kaygı ve duygunun önünde geliyordu. Ancak adap ve terbiye kitaplarının çoşkulu bir dille anlattıkları hikâyelere karşın evli birisinin ebeveyniyle eşi arasında nasıl bir denge kurması gerektiğine dair hemen hemen hiçbir şey üretmemişlerdir.

2. Elinde Su Bardağı Sabaha Kadar Ayakta Bekleyen Oğul Hikâyeleri

Ebeveynlerin ama özellikle annelerin çocukları üzerindeki haklarının ödenemeyeceğine dair en güzel hikâyelerden birisi elinde bir su barda-

ğı anne ya da babasının başucunda sabaha kadar bekleyen oğul hikâyesidir. Bu hikâyenin ana kahramanları 15. yüzyılda Hz. İsa ve annesi Hz. Merem, 16. yüzyılda Bayezid-i Bistami ve annesi, 20. yüzyılın başında ise adı verilmeyen bir âlim ve babası olarak belirlemektedir. İlk iki anlatıda su isteyen anne iken üçüncüsünde meçhul bir babaya dönüşmüştür. Bu, ebeveynlere saygı ve hürmeti işleyen anlatılar arasında babanın ana figür olarak belirlediği birkaç istisnai hikâyeden biridir. Buna göre annesi vefat etmiş ancak babası yaşayan ulemeden bir zat, yaşlı babasına hizmet için gece başında bekler, ayakucunda yatarmış. Bir gece babası oğlundan su istemiş, gidip su ile geri döndüğünde babasının uyuduğunu gören oğul, birkaç kere “baba su getirdim içer misiniz” şeklinde seslenmiş ise de zavallı ihtiyar uyanamamıştır. Ancak oğul “babam uyanır da su ister” kaygısıyla bardak elinde sabaha kadar babasının ayakucunda beklemiştir (Mehmed Cemal 1928: 37-38).

Aynı hikâyenin Bayezid-i Bistami ve Hz. İsa ile ilgili olanlarında fedakârlığın boyutları genişletilmiştir. Kış soğuşunda elinde su bardağı uzun saatler beklediği için Bistami'nin elinin donduğu ve felç olduğu anlatılmaktadır. Ancak başka bir hikâyede felç olmasının küçüklüğünde annesiyle birlikte yatarken annesinin yuvarlanıp elinin onun altında kalmasıyla ilgili olabileceği de ifade edilmiştir. Elimi çekerim annem uyanır endişesiyle sabaha kadar bu şekilde beklediği aktarılmaktadır (Abdüllatif b. Durmuş: 72a). Hz. İsa'nın da soğuk havadan dolayı eli bardağa yapışacaktır (Şeker 2002: 110-111).

Elinde su bardağı ayakta bekleyen oğul hikâyelerinde birkaç husus ön

plan çıkarılmıştır. Birincisi çocukların ihtiyaç duydukları her anlarında ebeveynlerinin yanında olmaları gerektiğine yönelik vurgudur. İkincisi, ne olursa olsun ebeveynlere hizmetin onları incitmeyecek ve rahatsız etmeyecek şekilde icra edilmesi gerektiğidir. Üçüncüsü ise fedakârlıktır. Çocuklar hastalanma ve sakat kalma pahasına ebeveynlerine hizmet etmekten vazgeçmemeli, onları rahatsız edecek eylemlerden kaçınmalıydı. Elbette, böyle bir beklenti içinde olmamakla birlikte, çocuklar için bunun karşılığı dünya ve ahiret saadeti idi.

3. Yaşlı Ebeveynlere Hizmet Hikâyeleri

Ebeveynlerin yaşlanması onların bakıma ve korunmaya muhtaç hale gelmeleri sonucunu doğuruyordu. Bu, çocukların borçlarını ödeme zamanlarının geldiğinin de işaretiydi. İslam hukukuna göre muhtaç durumda olan ebeveynin bakım ve geçimini sağlamak çocukları üzerine hukuki bir zorunluluktan (Powers 2001: 178). Ancak çocukların ebeveynlerine bakmalarını sağlayan bu hikâyeler etrafında oluşan toplumsal baskılar olmalıydı. Ayrıca burada aranan basit bir bakımdan öte sevgi ve şefkat bağları üzerinden kurulacak bir gönül ilişkisiydi. Osmanlı dünyasında yaşlı anne babanın mutlu tutulması, ihtiyaçlarının karşılanması meselesi sürekli tekrar edilen iki hikâye ile ön plana çıkarılmıştır.

Bu konuda en çok aktarılan hikâye Hz. Musa ile ilişkilendirilmiştir. Hikâye Hz. Musa'nın Allah'tan cennetteki arkadaşının kim olacağını bildirmesini dilemesinden sonra çıktığı bir yolculuk ve bu yolculuk sırasında şahit oldukları üzerine kurulmuştur. Allah'tan cennetteki arkadaşının yerini öğrenen Hz. Musa, onu görmek

için yola çıkar. Varmak istediği yere vardıldıktan sonra tarif edilen kişiyi gözetlemeye başlar, ancak "amel-i latif" türünden bir davranışla karşılaşmayı şaşırır. Hikâyenin devamında Hz. Musa'nın kasap olan arkadaşına misafir olduğu anlatılmaktadır. Eve geldiklerinde Hz. Musa, arkadaşının, hiçbir şeye gücü yetmeyen, zayıflık ve ihtiyarlıktan kuş kadar kalmış annesini temizlemesine ve doyurmasına şahit olacaktır. Annenin kendisine yapılan bu hizmetler sırasında dudaklarını kıpırdatarak bir şeyler mırıldanması Hz. Musa'nın gözüne takılmıştır. Bunun ne olduğunu sorunca aldığı cevap onu iyice şaşırtacaktır. Kasap, annesinin bu hizmetler karşılığında kendisine "Allah seni Hz. Musa ile cennete beraber kılsın." diye dua ettiğini söyleyince, Hz. Musa daha fazla dayanamayıp kendisinin cennetteki arkadaşı olduğunu bildirecektir (Ebû'l-fazl Karaçelebizâde: 3a-4b,⁸ Abdüllatif b. Durmuş: 72a-73b, Sufizâde 1307: 95).

Yaşlandıklarında ebeveynlerine hizmet eden çocuklar borçlarını ödemiş oluyorlar mıydı? Çocuklar açısından bu soruya olumlu bir cevap vermek mümkün olmamakla birlikte, yaşlılıklarında ebeveynlere hizmet edip, onları mutlu etmek hayır dualarının alınmasına sebep olduğu için her hâlükarda kazançlı bir yatırımdı. Burada en çok aktarılan hikâyelerden birisi ihtiyar anasını, bazı anlatılara göre Şam'dan, sırtında taşıyarak yedi kere hacca götüren çocuğun hikâyesidir. Bu çocuk tavaf sırasında karşılaştığı bir âlime "acaba ana hakkını eda ettim mi?" diye soracaktır. Âlim, bunun mümkün olmadığını, yaptığı tüm hizmetlerin anasının bir gecelik uykusunu bırakıp kendisini emzirmesine dahi karşılık gelemeyeceği cevabını

verecektir. (Ebû'l-fazl Karaçelebizâde: 4b-5a, Abdülatif b. Durmuş: 71b-72a, Şeker 2002: 109). Bu hikâyeye benzer bir şekilde Hz. Muhammed ile ilişkilendirilerek de anlatılmıştır (Kınalızâde 1248: 49, Sufizâde 1307: 94-95).

Uhrevî çağrışımlarına karşın hikâyelerin son derece dünyevi bir niteliği mevcuttu. Çocuklar, yaşlılıklarında ebeveynlerine hizmet ederek bir borcu ödemiş oluyorlardı. Yalnız arada önemli bir fark bulunmaktaydı. Ebeveynler küçüklüklerinde çocuklarına hizmet ederken bunu onlara uzun bir ömür dileyerek yapıyorlardı. Ancak çocuklar yaşlılıklarında ebeveynlerine hizmet ederken bunu Allah'ın onların canlarını alacağı günü bekleyerek yapıyorlardı (Ebû'l-fazl Karaçelebizâde: 4b-5a).

4. Ebeveyni Küçümsemek, Onlara Saygısızlık Etmekle İlgili Hikâyeler

Ebeveynlerle dalga geçmek, onlara yüz çevirmek, incitmek ya da kızmak beddualarına sebep olursa bunu yapan evladı, maddi ve manevi felaketler bekliyor demektir. Çocuklar ebeveynlerini bilerek ya da bilmeyerek incitebilirlerdi. Ebeveynlerini bilerek incitenler, Hz. Nuh'un oğlu Ham gibi ağır sonuçlarla yüzleşmek zorunda kalabilirdi. Hikâyeye göre Tufan'dan sonra Hz. Nuh gemiden çıkıp uyudu ancak rüzgâr esip mahrem yerlerini açtı. Ham adındaki oğlu yanındaydı. Babasının bu halini görünce örtmek yerine kakhahalarla gülüp eğlendi. Hz. Nuh'un diğer iki oğlu Yasef ve Sam durumu haber alınca koşarak geldiler ve babalarının üzerini örttüler. Uyandı-ğında olanları öğrenen Hz. Nuh, Ham için "yüzün kara olsun" diye beddua da bulundu. Böylelikle Ham'ın yüzü kara oldu. Neslinden gelenler de kara

olup horlandı. Hikâyeyi aktaran Abdülatif bin Durmuş kul taifesinin de Ham'ın neslinden olduğunu eklemeyi unutmamıştır (Abdülatif b. Durmuş: 73b). Hikâyeden anlaşılacağı üzere, Ham'a edilen bu bedduadan sonra verilen ceza dünyevi olup onun neslinden gelenleri de etkilemiştir. Başka hikâyelerde de ebeveynine hakaret eden, onları küçümseyen çocukları iki dünyada da iyi bir geleceğin beklemediği anlatılmıştır. Hayatta iken annesine "eşek" diye hakaret eden bir çocuk öldükten sonra, annesinin "Allah seni eşek eylesin" bedduasından dolayı her gece anırmaya başlayacaktır (Abdülatif b. Durmuş: 73b-74a).

Bu iki hikâyeyi diğer hikâyelerden ayıran temel ayrıntı, ebeveynlerin çocuklarını bağışlamamış olmasıdır. Hatta Ham'a yapılan beddua kendisinden sonra gelecek nesilleri de etkileyecektir. İkinci hikâyede yazar, annesinin oğlunu affetmeyeceği imasını hikâyenin başında vererek onu "gerzek bir karı" olarak tanımlamıştır.

Ebeveynlerini farkında olmayarak inciten çocuklar da vardı. Bu anlamda annesini incittiği korkusuyla dağlara düşen, bağışlanmak için yüzyıllarca Allah'a yakarıшта bulunan evladın hikâyesi ilginçtir. İsrailoğulları'ndan bir adam, damda iken damdan toprak düşünce bunun anasının üzerine düştüğünü düşünmüş "asi oldum" korkusuyla evini terk ederek dağlarda yedi yüz yıl boyunca ibadet edip bağışlanmayı dilemiştir. Sabahları güneş, akşamları ay bunun üzerine doğar, açık havada yatar, açık havada kalkarmış. Nihayetinde Allah Hz. Davud'u bu kişiye damdan toprak düştüğü vakit anasının orada olmadığını bildirmesi için görevlendirir. Hz. Davud'tan bu haberi alan adam "artık

bana hayat gerekmez” deyip, Allah’a yakarır ve oracıkta can verir (Abdüllatif b. Durmuş: 72a-72b). Bu hikâyede anneden bahsedilmemiştir. Herhalde oğlunun evini neden terk ettiğini dahi bilmiyordu.

5. Ebeveynin Rızası, İlim Öğrenme Kaygısı ve Ayrılık Üzerine Hikâyeler

Her Müslüman için İslam’ın temel hükümlerini öğrenmek farz kabul edilirdi (*Hukûk-ı Vâlideyn*: 1a).⁹ Ancak bunun dışındaki hususlar için ebeveynin iznini ve rızasını almak şart koşulmuştur. İlim öğrenme arzusuyla ilgili hikâyelerde genel olarak bir ayrılık teması işlenmiştir. İmam Kuşeyri üzerinden anlatılan bir hikâyede annesinin çocuğundan ayrı kalacak olmasıyla ilim öğrenmesinin gerekliliği arasında gidip geldiği görülmektedir. Hikâyeye göre Kuşeyri, annesinin tek oğluydu. Şehirlerde ilim öğrenmek için annesinin rızasını istedi. Annesi izin vermezsem ilimden geri kalır, günahkâr olurum endişesiyle razı oldu. Ancak oğlu gittikten sonra yüreği ve ciğeri parçalandı, kendinden geçip “ya Rab ben oğlancığım olmadan yaşayamam, yemek yiyemem, uyku uyuyamam onu bana geri gönder” diye dualar etmeye başladı. Bu arada Kuşeyri’nin kervanı yoluna devam edip bir menzilde konakladı. Kuşeyri küçük abdestini yaparken elbisesini kirletti. Korkarım ki bu menzilde elbiselerim kirlendi, ikinci menzilde bedenim, üçüncü menzilde de ruhum kirlenecek, herhalde bu işte anamın rızası yoktur diyerek geri döndü. Oğlunun geri döndüğünü gören anası sevinçlere gark oldu. O gece Kuşeyri’nin rüyasına Hızır girerek “anneni terk etmediğin için sana ilim öğretmek üzere Allah beni gönderdi.” diyerek ona ilim öğretti. Kuşeyri üç

yıl içinde zahir ve batın bütün ilimlere vakıf meşhur bir âlim oldu (Abdüllatif b. Durmuş: 68b-69a).

Buradaki temel husus, ebeveynin rızasını kazanmakla ilgilidir. İlim kapıları bunu yapabilen evlatların önünde sonuna kadar açılırdı. Bu yüzden ilim öğrenme arzusuyla yanıp tutuşan çocuklar dahi bunu ebeveynlerinin arzularının dışına çıkarak, onları yalnız bırakarak yapmamalıydı. Amaç ne olursa olsun ebeveynin rızası olmadan yola çıkmak tavsiye edilmemiştir. Bunu yapan kişi kendisini tehlikenin içine atmış kabul edilmektedir. Ama bu tehlikelerden de ebeveynin hatırına ve onların duaları sayesinde kurtulma kapısı her zaman açık bırakılmıştır. Hikâyeye göre kör anasının beni bırakıp gitme, sensiz ne yaparım demesine rağmen hacca gitmeye karar veren bir yiğit bütün hazırlıklarını tamamlayıp yola koyulur. Annesi başını secdeye koyup “Ya Rabbim oğlum beni dinlemedi, ana kadrini bilmedi, onu sen koru bana sağ salım geri gönder.” diye dualarda bulundu. Bu yiğit biraz gittikten sonra yanına birisi yaklaşmış kestirme bir yol bildiğini, dilerse bu yolu beraber kullanıp herkesten önce varabileceklerini söyledi. Mekke’ye bir an önce varmak isteyen bu yiğit, aklına olumsuz bir şey getirmeden kendisine yapılan bu teklifi kabul etti ve yeni arkadaşıyla birlikte kervandan ayrıldı. Biraz gittikten sonra dağ içinde, etrafta insan leşlerinin olduğu ormanlık bir yere ulaştılar. Adam yiğide etraftaki leşleri göstererek “Bunlar hep senin gibiydiler, bu yola getirip soyduktan sonra onları öldürürüm.” diyerek soyunmasını istedi. Yiğit neyim varsa her şeyimi al ama garip bir anam var onun bir oğluyum izin ver onun gözü yaşlı akmasın diye yalva-

rır ancak rızkını bu işten kazandığını söyleyen adamı ikna edemez. Yiğit bu sefer abdest alıp iki rekât namaz kılmak için izin ister, adam da buna razı olur. Abdest alıp namaza duran bu yiğit “derman eriştirici Allah’ım bana derman eriştir bu dünyada bir ananın bir oğlanlığıym, anamı frak ateşine atma” diye yakarınca gökten bir savaşı inip haramiyi paramparça eder, yiğidi kurtarır. Anasına geri dönüp Allah’a şükreden bu yiğit böylelikle anneye hizmetin ve sözünden çıkmamanın hacca gitmekten öncelikli olduğunu da öğrenmiş olur (Abdüllatif b. Durmuş: 67b-68b).

Ebeveyne hizmetin şahsında en çok yüceleştirildiği kişi Veyssel Karanî’dir. Anlatıya göre Veyssel Karanî daima annesinin hizmetiyle meşguldü. Bu yüzden anasını bırakıp Peygamber’i görmeye gidemezdi. Günlerden bir gün, Peygamber’i görmek için annesinden izin isteyip yola koyuldu. Peygamber’in evine ulaştığında onu evde bulamadı. Hz. Ayşe onu mescitte bulabileceğini söyledi. Ancak Veyssel, anasından aldığı iznin onu evinde ziyaret etmekle sınırlı olduğunu beyan edip, ana sözüne muhalefet etmemek için Peygamber’i görmeden geri döndü (Şeker 2002:110). Veyssel’in ayrılıkla ilgili hikâyelerde Hz. Muhammed ile ilişkilendirilerek ön plana çıkarılması önemlidir. Çünkü Hz. Muhammed ve Veyssel arasındaki sevgi ilişkisi İslam tarihinde müstesna bir yere sahiptir.¹⁰ Ancak buna rağmen Veyssel hikâyede annesinin verdiği iznin dışına çıkmamak adına evine, çok yaklaştığı halde, çok sevdiği Peygamber’i görmeden geri dönecektir. Yine Veyssel’le ilişkilendirilen başka bir hikâyede Hz. Muhammed’e, Veyssel sana niye gelmez diye sorduklarında “anasının hiz-

metini koyup gelmez” diye cevap verecektir (Abdüllatif b. Durmuş: 73a-b).

Ebeveynlerin özellikle annelerin şefkat ve sevgisinin en yoğun hissedildiği hikâyeler ayrılıkla ilgili olanlardır. Bu hikâyelerde annelerin çocuklarına besledikleri şefkat ve sevgi onları kötülüklerden korumakta aynı zamanda annelerine dönmesini sağlamaktadır. Diğer taraftan çocuklar anneleri bunu istememiş olsa dahi onu bırakıp gitmemeliydiler. Çünkü annelerin rızası ilim aşkının önünde geliyordu. Ayrılık hikâyelerinde çocukların annelerini incitmek, onları kırmak gibi bir amaçları yoktur. Bu nedenle çocukları hedef alan beddualar söz konusu değildir. Hikâyelerdeki çocuklar hikâyenin sonunda hem annelerine hem de arzu ettikleri şeylere kavuşuyorlardı.

6. Yanlış Anlamaya Kurban Giden Evladın Hikâyesi

Ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkilerin ne kadar hassas olduğu, annelerin dualarının çocuklara ilim kapılarını sonuna kadar açabileceği gibi beddualarının da bu kapıları kapatıp onları felaketlere sürükleyebileceğini anlayabilmek için Cerih’in hikâyesine bakmak gerekir. Hikâyeye göre Cerih, ulemadan büyük bir zattı. Yaşlı anasından başka kimsesi yoktu. Bir gün namaz kılarken annesi ona üç defa seslenip cevap alamayınca, bunu kasten yaptığını düşünüp “Seni zina töhmetiyle helak eylesinler.” şeklinde bedduada bulundu. Bundan sonra Cerih’e zina töhmeti isnat edilip, iftiralara uğradı. İbadethanesi yıkıldığı gibi dövülüp mahkemelere çıkarıldı. Cerih, felaketin nereden geldiğini araştırdı. Bu olsa olsa validemin davetine icabetsizliktendir, diye düşündü. Annesinden af diledi, annesi de onu

affetti. Bundan sonra vaziyet bir anda değişti. İftiraya uğradığı ortaya çıktı, ibadethanesi yeni baştan inşa edildi, eski namına tekrar kavuştu (Mehmed Cemal 1928: 42-43). Başka bir anlatıya göre ise annesi kendisine seslendiğinde Cerih nafilâ namazı kılıyordu. Dolayısıyla namazı kesip annesine cevap verebileceği halde bunu yapmadı (Abdüllatif b. Durmuş: 71a-b).

Cerih, bir yanlış anlamaya kurban gidecektir. Ancak pekâlâ annesi de biraz daha anlayışlı olabilirdi. Hikâyede bütün sorumluluğun Cerih'e yüklenmiş olması ilginç değildir. Çünkü ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkilerin konu edildiği hikâyelerde sorun ebeveynlerden ziyade çocuklarda görülmüştür. Anneler ve konu edildikleri zaman babalar, her zaman dokunulmaz olarak kalmıştır. Bir anne "gerzek bir karı" olarak nitelendirilebilirdi; ancak onun bu hali çocuğunun yaptığına hiçbir zaman haklılık kazandırmazdı.

Sonuç

Osmanlı toplumunda ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkileri bu hikâyeler üzerinden anlamaya çalışmak gündelik yaşamın kendi doğrularını görmezlikten gelmeye yol açmamalıdır. Ancak bu hikâyelerin gündelik yaşamda aile içindeki sorunları tedavi etmeye ya da sorun çıkmasının önüne geçmeye yönelik bir işlevi üstlendikleri de unutulmamalıdır. Bu hikâyeler, onlara eşlik eden çeşitli atasözleri ve daha başka anlatılarla birlikte gündelik yaşamda ilişkilerin üzerinden inşa edilmeye çalışıldığı değerler arasında kabul edilmelidir. Bu husus Osmanlı toplumu üzerine yazan seyyahların da gözünden kaçmamıştır. İmparatorluğun son dönemlerinde Türklerin yaşamı üzerine yazan Lucy

Garnett, annelerin Türk toplumunda çok saygın bir yere sahip olduklarını belirttikten sonra, artık bir atasözüne dönüşmüş olan "Cennet anaların ayakları altındadır." hadisine yapılan atıflara değinmektedir (Garnett 1909: 266). Aynı dönemde yazan Ramsay da benzer düşünceleri dile getirerek annelerin çocukları tarafından büyük saygı gördüklerine işaret etmiştir (Ramsay 1897: 105). Daha gerilere gidildiğinde de benzer gözlemlerle karşılaşmak mümkündür (Miss Pardoe 1838, 1: 93-94, Üçel-Aybet 2003: 131). Bu gözlemler ebeveynlerle çocukları arasında sorun olmadığı şeklinde yorumlanırsa, Osmanlı ailesinin daha iyi anlaşılmasına sağlayacakları katkı azalacaktır. Annelik ve babalığın Osmanlı toplumunda ideal olarak nasıl kurgulandığı ile bunun pratikteki yansımaları birbirine karıştırılmamalıdır. Ancak bütün bu gözlemler ve hikâyeler, ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkilerin algılamalar boyutunun anlaşılmasında kullanılırsa çok yararlı bir bilgi kaynağına dönüştürülebilir. Elbette bunu yaparken anne ve kadın olgularının farklı kurgulandıklarının, en azından aynı şeyler olmadıklarının bilincinde olunmalıdır.

Üzerinde durulan hikâyelerin önemli bir kısmı anneler ve onların erkek çocuklarıyla ilgiliydi. Bu, kız çocukları açısından anlaşılabilir bir durumdu. Onların nihayetinde ele gidecekleri varsayılmaktaydı. "Kız evde olsa da elden sayılır." (Kurt 1992, 2: 635) ve misafir kabul edilirdi. Bu nedenle ebeveynleriyle ilgilenme sorumluluğunun erkek çocuklara yüklenmiş olması olağan karşılanmalıdır. Ancak babaların çok az hikâyede yer alması dikkat çekicidir. Kaynakların büyük çoğunluğu şefkat ve hizmet hususun-

da anneleri öncelmiştir. Annenin “eksiksiz sevgi”siyle (Tucker 1997: 222-241) çocuğu önce karnında taşıyan, sonra da doğurup sevgiyle büyüten varlık olarak öncelenmeyi hak ettiği düşüncesi yaygındı. “Ana hakkı Tanrı hakkı” (Oy 1992, 2: 594) idi. Annelerin öncelenmiş olması babaların önemsenmediği anlamına gelmemelidir. Yine de anne ile çocuğun birbirlerine yönelik bağlılığı ve sevgisi doğuştan gelen “mucizevi” bir ilişki olarak görülüyordu. Oysa baba ile çocukları arasındaki sevgi sonradan edilen, bir anlamda öğrenilen bir şeydi.

Hikâyeler çocukların ebeveynlerine yaptığı hizmeti bir borcun edası olarak görmektedir. Ebeveynler küçüklüklerinde çocuklarına bakıyor her türlü zorluğa karşı durarak onları büyötmeye çalışıyorlardı. Bu, ebeveynler için ihtiyaç duyduklarında ve yaşlandıklarında karşılığını alacakları bir yatırım sayılırdı. Bu nedenle hikâyeler üzerinden ebeveynlerle çocukları arasında kurulmaya çalışılan ilişki dini ve uhrevi çağrışımlarının yanında dünyevi bir ilişkidir. Ancak bu ilişkinin bir tarafı olan çocuklar, uygun eylemler sayesinde hem borçlarını kısmen ödüyorlardı hem de öbür dünyada mutluluğun kapılarını aralıyorlardı. Anne babasının hayır duasını alan çocukların iki dünyada da mesut olacağı teması sürekli bir şekilde işlenerek canlı tutulmuştur (Edhem İbrahim 1293: 19, Arslan 1994: 16-17).

Hikâyelerin günümüzdeki izlerini takip etmek, değişim ve devamlılığı gösterecek olması açısından önemlidir. Folklorik bir değere dönüştükleri şüphesiz olan bu hikâyelerin daha yöresel anlatılarla nasıl buluştuklarını

ve yeniden üretildiklerini ortaya koymak folklor araştırmacılarının önünde bekleyen bir iş olarak durmaktadır. Bunu yapmak ideal olarak sunulanın gündelik yaşamda ne ifade ettiğini ve pratiğe nasıl yansıdığını anlamaya yardımcı olacağı için tarih ve folklor araştırmalarına önemli bir katkı olacaktır.

NOTLAR

- 1 Bu hususta oluşan zengin birikimi yansıtan iki değerlendirme için bkz. (Kreiser 2002: 197-206, İpşirli Argıt 2005, 575-621).
- 2 Anadolu coğrafyasında yaygın olan taşlaşma efsaneleri için bkz. (Sakaoğlu 1980, Oğuz vd. 2007).
- 3 Adap ve ahlak kitaplarında ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkileri ele alan anlatılar hikâye, kıssa, rivayet gibi farklı şekillerde nitelendirilmiştir. Bu çalışma boyunca hikâye kelimesi kapsayıcı olması açısından tercih edilmiştir.
- 4 Ağâh Sırrı Levend, bu eserin yazılış tarihini Hicri 985 (1577-1578) olarak vermiştir (Levend 1963: 101).
- 5 Evlenmek hem dini hem de toplumsal olarak teşvik edilmiştir (Kurt 1992, 2: 633-634).
- 6 İslam'ın evlenmeyi teşvik eden hükümlerine karşın böyle önerilerin varlığı “İsrâiliyyât” olarak değerlendirilebilir. “İsrâiliyyât”, İslam tarihi boyunca farklı kültürlerden (önemli oranda İslam öncesi Yahudi ve Hıristiyan geleneğinden) İslamiyet'e girmiş çeşitli hikâyelerin ve menkıbelerin tümünü anlatmak için kullanılan bir tanımlamadır. Bu hususta bkz. (Vajda 1997, IV: 211-212).
- 7 Çocukların, eşleri ve ebeveynleriyle ilişkilerine dair tartışmalar için (Köse 2008: 359-362).
- 8 Risalenin yazarı Ebû'l-fazl Karaçelebizâde Mahmud Efendi 1653'te İstanbul'da vefat etmiş bir Osmanlı âlimidir (Mehmed Süreyya 1996, 3: 916).
- 9 Bu el yazmasının başı eksik olup, yazarı ve aslında ismi de belli değildir. İlk birkaç varakta anne baba haklarından bahsedildiği için bu şekilde tasnif edilmiş olmalıdır. Yazmanın son sayfasına 1231 (1815-1816) tarihi düşülmüştür; ama bunun başka bir el yazmasından ciltleme sırasında ya da başka

bir şekilde buraya iliştirildiğini düşünmek mümkündür. Çünkü bu son sayfa bir önceki sayfanın devamı olmadığı gibi farklı bir yazı karakteriyle yazılmış en alta da “kad temmet Risalet-us-Sufiye” notu düşülmüştür.

- 10 Veysel Karanî'nin yaşamı, İslam tarihindeki yeri ve düşünceleri hakkında bir inceleme için bkz. (Ocak, 2002).

KAYNAKLAR

- Abdüllatif b. Durmuş. *Adâb-ı Menâzil*. İstanbul: Atif Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Arşiv No: 34 Atf 1725.
- Arslan, Mehmet. haz. *Pendnâme-i Zarîfî*. Sivas: yy, 1994.
- Ebû'l-fazl Karaçelebizâde. *Talim-i Etfâl-i Müslimin*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 9056.
- Edhem İbrahim Paşa. *Terbiyetü'l-Etfâl*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1293.
- Garnett, Lucy M. J.. *Home Life in Turkey*. New York: The Macmillan Company, 1909.
- Güvâhî. *Pend-nâme (Öğütler ve Atasözleri)*. (haz. Mehmet Hengirmen) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Hukûk-ı Vâlîdeyn*. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv No: 06 Mil Yz A 3107.
- İpsirli Argıt, Betül. “Osmanlı Hukuk Çalışmalarında Kadın”. *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi* 3/5 (2005): 575-621.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. Bulak, 1248.
- Köse, Saffet. “İslam Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008): 345-368.
- Kreiser, Klaus. “Women in the Ottoman World: a bibliographical essay”. *Islam and Christian-Muslim Relations* 13/2 (2002): 197-206.
- Kurt, İhsan. “Atasözlerinde Aile”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992: 626-649.
- Levend, Ağâh Sırrı. “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”. *Türk Dil Kurumu Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 1963: 89-115.
- Mehmed Cemal. *Ana ve Baba Hakları*. İstanbul: Amedi Matbaası, 1928.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî 3*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Miss Pardoe. *The City of The Sultan; And Domestic Manners of The Turks, in 1836* 1. London: Henry Colburn Publisher, 1838.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Sufilik Geleneğinin Efsânevî Öncüsü Veysel Karenî ve Üveysilik*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.

- Oğuz, M. Öcal ve Petek Ersoy. *Türkiye’de 2006 Yılında Yaşayan Taş Kesilme Efsaneleri Mekânlar ve Anlatılar*. Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 2007.
- Oy, Aydın. “Türk Destanlarında Aile”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992: 582-596.
- Öz, Mehmet. “Siyasetname, Ahlak ve Görgü Kitapları”. *Türk Edebiyatı Tarihi 2*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006: 357-368.
- Powers, David S.. “Parents and their minor children: familial politics in the middle Maghrib in the eight/fourteenth century”. *Continuity and Change* 16/2 (2001): 177-200.
- Ramsay, W. M.. *Everyday Life in Turkey*. London: Hodder and Stoughton, 1897.
- Sakaoğlu, Saim. *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1980.
- Seyidoğlu, Bilge. “Türk Mitolojisi ve Efsanelerinde Aile”. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2*. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992: 571-581.
- Sufizâde Seyyid Hasan Hulûsi. *Mecmâ’ül-Adâb*. İstanbul: Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyeye, 1307.
- Şinâsî ve Ebuzziya. *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyeye*. İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1302.
- Şeker, Mehmet, haz. *Fatih Devri Osmanlı Müelliflerinden Ali b. Hüseyin el-Amâsî ve Tarîku’l-Edebî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2002.
- Tucker, Judith E. “Osmanlı Suriye’si ve Filistin’inde İslam Hukukuna Göre Annelik”. *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997: 222-241.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Vajda, G.. “İsrâ’iliyyât”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition IV*. Leiden: Brill, 1997: 211-212.
- Vehbî. *Lütfiye-i Vehbî*. İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, 1252.